

Екологія	Беркут	28	Вип. 1-2	2019	52 - 64
----------	--------	----	----------	------	---------

ЛАСТІВКИ В МИКОЛАЇВСЬКІЙ ОБЛАСТІ

К.О. Редінов

Регіональний ландшафтний парк «Кінбурнська коса»; вул. Старофортечна, 16, м. Очаків, Миколаївська обл., 57508, Україна
 Regional Landscape Park «Kinburnska Spit»; Starofortchna str., 16, Ochakiv, Mykolayiv region, 57508, Ukraine
 Національний природний парк «Білобережжя Святослава»; вул. Лоцманська, 18, м. Очаків, Миколаївська обл., 57508, Україна
 National Park «Biloberezhzha Svyatoslava»; Lotsmanska str., 18, Ochakiv, Mykolayiv region, 57508, Ukraine
 ✉ brufinus@gmail.com

Swallows and martins in Mykolayiv region (South Ukraine). - K.A. Redinov. - *Berkut*. 28 (1-2). 2019. - Four species are occurred in the region: Sand and House Martins and Barn Swallow are breeding and migrating birds, Red-rumped Swallow is a rare migrant. We summarised own (collected in 1991–2019) and literature data about distribution, number, migrations, breeding and feeding. Typical and unusual nesting sites are described. Several colonies of House Martins and Barn Swallows were found on rocks along rivers. Timing of migrations and breeding are summarised. Majority of birds migrated during April and May. The breeding period lasted since 2nd or 3rd ten-days of April till early September. Swallows and martins had as a rule two clutches. According to our estimation, the number of the Barn Swallow and the House Martin decreased since the middle of 1990s. Maybe this is true also for the Sand Martin. This species is not numerous in the region. A vagrant Red-rumped Swallow was observed on the Kinburn peninsula on 26.04.2008. [Ukrainian].

Key words: number, phenology, migration, nesting, clutch, feeding.

У Миколаївській області зустрічається 4 види ластівок, берегова, сільська та міська гніздиться, даурська – рідкісний пролітний вид. Узагальнені власні (зібрані в 1991–2019 рр.) та літературні дані по поширенню, чисельності, міграціях, розмноженню, живленню. За нашою суб'єктивною оцінкою, чисельність сільської та міської ластівок починаючи з середини 1990-х рр. суттєво зменшилася. Можливо, це стосується й берегової ластівки, яка загалом є в області нечисленною. Одну даурську ластівку спостерігали на Кінбурнському п-ові біля с. Покровка 26.04.2008 р.

Ключові слова: чисельність, фенологія, міграції, гніздування, кладка, живлення.

На території Миколаївської області гніздиться 3 види ластівок, ще один є нерегулярним мігрантом. Мета цієї статті – узагальнення всієї наявної про них інформації: як результатів власних досліджень, так і літературних даних.

Матеріал і методика

Миколаївська область (площа 24,58 тис. км²) знаходиться в межах Степової (93%) та Лісостепової (7%) зон. Лісистість території становить 4,9%, сільгоспугіддя займають 81,8% площі (Національна доповідь..., 2008). У межах області знаходиться 945 сільських населених пунктів, 20 селищ міського типу та 9 міст (Ковеза, Галицький, 1990).

Дані зібрано в 1991–2019 рр. шляхом стаціонарних досліджень та під час експедиційних виїздів, у тому числі в об'єктах природно-заповідного фонду: природному заповіднику (ПЗ) «Сланецький степ»; регіональних ландшафтних парках (РЛП): «Кінбурнська коса», «Тилігульський», «Гранітно-степове Побужжя», «Приінгульський»; національних природних парках (НПП): «Білобережжя Святослава» та «Бузький Гард». Опрацьовано літературні джерела, що охоплюють період у понад 120 років. Наведено також деякі літературні дані та власні спостереження і повідомлення колег, що стосуються прилеглої території Одеської та Херсонської областей. Найбільш ґрунтовні дані по екології та біології сільської ластівки (*Hirundo rustica*) зібрано автором в с. Чорноморка Очаківського району (у своєму та сусідському подвір'ях) протягом 2009–2019 рр. Усі дати до 31.01.1917 р. наведено за новим стилем. Статистична обробка матеріалу проведена на комп'ютері з допомогою програм Excel та SPSS 13.0. Для середніх значень вказано стандартну похибку та розмір вибірки.

Результати та обговорення

Ластівка берегова (*Riparia riparia*). Гніздовий, перелітний та пролітний вид.

Поширення. Зустрічається на всій території області там, де є відповідні біотопи: глиняні або піщані кар'єри, канали, обривисті береги водойм і т.п. (Ермакова, 1969; Черничко и др., 1996; Домашевский, 2001; Костюшин, Редінов, 2004; Редінов, 2008, 2015, 2016 та ін.). Появі колоній берегової ластівки сприяє господарська діяльність людини – створення кар'єрів, ям, каналів, риборозплідних ставків та ін. Д.А. Подушкін (1912) спостерігав її гніздування у глиняних урвистих берегах Дніпро-Бузького лиману, де вона селиться й зараз, та в окопах військових батарей. На о. Березань, де гніздування ластівок спостерігав ще О.О. Браунер (1894), вони є й зараз (Петрович, Деркач, 2003; П.С. Панченко, особ. повід.). На Кінбурнському п-ові через відсутність місць для влаштування нир не гніздиться, але завдяки господарській діяльності людини такі місця можуть з'являтися. Так, спробу гніздування спостерігали у 2015 р.: 6.06 знайдено до 10 розпочатих нир у піщаному березі штучного каналу, що з'єднує лиман з озерами урочища Бієнкові плавні¹, але птахів поряд не було. Птахи не уникають сусідства людини. Наприклад, у с. Чорноморка колонія знаходиться в урвистому березі моря над пляжем, на якому в теплий період багато відпочиваючих.

Чисельність. На берегах р. Південний Буг від м. Первомайськ до початку Бузького лиману (272 км) в 1978–1984 рр. обліковано 51 колонію (22 190 нир, середня величина колонії – 435 нир), у тому числі 2 на островах та 7 у кар'єрах (Черничко и др., 1996). Судячи зі спостережень

¹ Урочище розташоване на узбережжі Дніпро-Бузького лиману між Волижиним лісом та с. Покровське.

Таблиця 1

Динаміка чисельності берегової ластівки на ділянці р. Південний Буг між селами Мигія та Іванівка
Number dynamics of the Sand Martin on a part of the river South Bug between villages Mygiya and Ivanivka

№ коло- нії	Чисельність по роках: нір/пар (відсоток зайнятих нір)					
	1978	1979	1980	1981	1982	1983
1	370/240 (64,9)	–	–	–	300/195 (65,0)	386/250 (64,8)
2	900/585 (65,0)	969/630 (65,0)	1594/1036 (65,0)	2250/1463 (63,8)	1591/1034 (65,0)	610/397 (65,1)
3	700/445 (63,6)	914/594 (63,1)	–	–	–	240/156 (65,0)
4	–	–	100/65 (65,0)	–	460/195 (42,4)	395/334 (84,6)
5	–	–	–	–	300/300 (100,0)	514/257 (50,0)
6	–	–	–	–	–	23/15 (65,2)

Примітка. Таблицю складено автором за літературними даними (Черничко и др., 1996; Черничко 1998б).

у 1977–1986 рр., на модельній ділянці між селами Іванівка та Мигія Первомайського району кількість нір у колоніях ($n = 7$) суттєво коливалась – від 20 до 2250 ($574,3 \pm 108,7$; $n = 25$)², в окремі роки ластівки в деяких колоніях не розмножувалися зовсім. У пониззях Тилігульського лиману в 1978–1986 рр. обліковували від 1 до 5 колоній (всього 7). Кількість нір у зайнятих колоніях коливалась по роках від 8 до 272 ($95,9 \pm 14,9$; $n = 22$) (Черничко и др., 1996).

Кількість нір у жилій колонії, як правило, не відповідає числу гніздових пар, що видно з результатів досліджень на модельній ділянці р. Південний Буг (табл. 1) та підтверджується нашими спостереженнями. Виходячи з даних таблиці 1, птахи в колонії займали від 42,4 до 100% ($65,7 \pm 2,8$; $n = 18$) нір.

В околицях с. Бузьке Вознесенського району була відома колонія чисельністю близько 5000 пар (Кремко, 1985). У таблиці 2 наведено дані про знахідки колоній, виявлених нами під час проведення орнітологічних експедицій та обліків на окремих територіях.

Приліт. У пониззях Тилігульського лиману біля с. Коблеве у 1978–1990 рр. найбільш ранній приліт спостерігали 10.04 (у 1983 р.), а найбільш пізній – 24.04 (у 1981 р.). У більшості випадків перші птахи з'являлися після 20.04 (Черничко, 2011). Д.А. Подушкін (1912) біля м. Очаків спостерігав приліт у III декаді квітня. Нами приліт відмічено в II–III декадах квітня: 18.04.1998 р., 24.04.1999 р. – пониззя р. Чічклея (Редінов, 2016а), 16.04.2008 р., 22.04.2016 р. – Кінбурнський п-ів; 18.04.2009 р., 21.04.2011 р., 19.04.2013 р., 17.04.2014 р. – с. Чорноморка, 25.04.2006 р. – о. Березань. У м. Миколаїв З.О. Петрович (особ. повід.) спостерігав приліт 15.04.2019 р. Середня дата прильоту ($n = 10$) – $19.04 \pm 1,0$ день (15.04–25.04). У південних районах Одеської області приліт птахів реєстрували у схожі терміни або дещо раніше. У районі Кучурганського лиману перші особини прилітали з 4.04 по 18.04, в середньому ($n = 18$) – 10.04 (Архипов, Фесенко, 2004). В околицях м. Одеса приліт зареєстровано найраніше – 10.04.2005 р. (верхів'я Куяльницького лиману, особ. повід. П.С. Панченка), а в околицях м. Южне – 9.04.2008 р. (особ. повід. О.О. Форманюка).

Масовий приліт ластівок на півдні України звичайно починається в кінці квітня – на початку травня і триває до середини, а в окремі роки й кінця червня, що підтверджується й нашими спостереженнями. Проміжок часу між прильотом перших особин і основною масою птахів у середньому не перевищував 7–10, а в 1980 р. становив 20–25 діб. В окремі роки (1978, 1979, 1981) відразу після появи перших птахів починався масовий проліт мігрантів (Черничко, 2011). За спостереженнями цієї дослідниці, масовий проліт починався після встановлення середньодобової температури 13–14 °С. Нами 5.05.2007 р. біля с. Андрієво-Зорино Березанського району помічено зграю птахів чисельністю біля 1000 ос., що полювала на комарів-дзвінців (Chironomidae) над полем.

Розмноження. Особливості біології та екології виду ґрунтовно описані в роботах Р.М. Черничко (1991, 1998а, 1998б, 2000а, 2000б, 2011 та ін.).

Птахи утворюють колонії у стінах глиняних або піщаних кар'єрів, ямах, урвищах берегів і подібних місцях. Нори риють на висоті 0,5–10 м від поверхні води чи землі. Гніздовий період починається у квітні і триває до середини вересня (рис. 1). У Західній Європі (крім північних та східних районів) частина птахів має 2 кладки протягом одного гніздового сезону (Cramp, 1988). Виходячи з тривалості гніздового періоду (Архипов, Фесенко, 2004; Черничко, 2011; наші дані), напевно це стосується й ластівок, котрі гніздяться на півдні України. Хоча другі кладки після нормального завершення першого циклу розмноження у мічених особин і не зареєстровані (Черничко, 1998а), що, можливо, пов'язано з малим об'ємом вибірки. За даними цієї дослідниці, у популяції також є незначна кількість холостих особин.

За спостереженнями Р.М. Черничко (2011), до будівництва гнізд птахи приступали через 3–10 діб, в окремі роки – відразу після прильоту. Масове гніздобудування припадає на початок – середину травня, а у великих колоніях воно спостерігається до кінця червня. У випадку обвалу урвища та руйнування колоній, ластівки в окремих випадках приступали до гніздування навіть у липні.

Нами ластівки спостерігались у колонії з III декади квітня: 28.04.1998 р. – пониззя р. Чічклея. У пониззі Тилігульського лиману О.О. Форманюк (особ. повід.) спостерігав птахів у колонії 24.04.1999 р. Початок риття

² Середній розмір колонії розраховано нами за даними дослідників.

Інформація про жилі колонії берегової ластівки, виявлені протягом 2000–2019 рр.
Information about the occupied colonies of the Sand Martin found in 2000–2019

Місце розташування	Чисельність	Дата	Джерело інформації
Урвище на березі р. Гнилий Єланець, ок. с. Кам'янка Єланецького р-ну	~ 40 пар	11.07.2001	Редінов К.О.
Піщаний кар'єр на березі Тилігульського лиману, ок. с. Українка* Березанського р-ну	~ 100 пар	17.05.2003	-//-
Пониззя Тилігульського лиману, канал, що з'єднує море з лиманом, ок. с. Коблево Березанського р-ну	~30 пар	24.04.1999	Форманюк О.О.
-//-	~ 35 пар	06.2001	-//-
-//-	~ 10 пар	17.05.2003	-//-
-//-	~ 10 пар	22.07.2004	-//-
-//-	~ 10 пар	29.05.2005	-//-
Піщаний кар'єр у пониззі Тилігульського лиману, ок. с. Коблево Березанського р-ну	~ 150 пар	4.07.2006	-//-
-//-	248 нір	19.07.2009	Панченко П.С., Форманюк О.О.
о. Березань, Чорне море	300 пар	щорічно***	Петрович, Деркач, 2003
-//-	~ 50 пар	25.05.2006	Петрович З.О., Редінов К.О.
Урвистий берег моря, с. Чорноморка Очаківського р-ну	~ 300 пар	22.07.2006	Редінов К.О.
-//-	~ 60 пар	27.06.2019	Редінов К.О.
Берег Сасицького лиману між с. Лиманське та с. Красне Березанського р-ну	~ 100 пар	6.05.2008	Панченко П.С., Редінов К.О., Форманюк О.О.
Долина р. Південний Буг, ок. с. Костянтинівка Арбузинського р-ну	~ 300 нір	28.06.2008	Редінов К.О.
Урвище, Березанський лиман, ок. с. Суходіл Березанського р-ну	~ 300 пар	18.05.2009	Петрович З.О., Редінов К.О.
Кар'єр, ок. с. Новоантонівка Новобузького р-ну	~ 400 нір (50 пар)	12.06.2014	-//-
Кар'єр, ок. с. Кубряки Веселинівського р-ну	~ 50 нір	19.06.2016	Редінов К.О.
Кар'єр, ок. с. Кам'яний Міст Первомайського р-ну	~ 100 нір	11.06.2017	Панченко П.С., Редінов К.О., Форманюк О.О.
Берег Тилігульського лиману, ок. с. Виноградне** Березанського р-ну	~ 250 пар	06.2017	Панченко П.С., Форманюк О.О.
Кар'єр у балці, ок. с. Трояни Новобузького р-ну	~ 20 пар	29.05.2018	Панченко П.С., Редінов К.О., Форманюк О.О.
Урвистий берег ставу, ок. с. Аннівка Новобузького р-ну	~ 30 пар	30.05.2018	-//-

Примітка. * – колишня назва Червоноукраїнка, ** – колишня назва Ленінка, *** – птахи гніздилися і у 2019 р., але чисельність їх невідома (особ. повід. П.С. Панченка).

нір помічено з початку травня: 8.05.1998 р. – пониззя Тилігульського лиману (особ. повід. О.О. Форманюка), 2.05.1999 р. – с. Покровка Веселинівського району, 9.05.2012 р. – с. Чорноморка. У колонії ластівок у діючому піщаному кар'єрі біля с. Костянтинівка Арбузинського району 28.06.2008 р. частина птахів лише починали рити нори, в той час як інші вже годували пташенят.

Пара птахів під час будівлі нори виносить з обриву 840–900 см³ ґрунту (Черничко, 1991).

Вік початку розмноження, визначений шляхом мічення птахів, становив у самок (n = 20) – 352 (312–372), у самців (n = 77) – 362 (327–389) діб. Спостереження за птахами

однієї пари показали, що берегові ластівки не є суворими моногамами. У період гніздобудування та відкладання яєць самець не лише охороняв гніздо, але й робив спроби та спарювався зі своєю та іншими самками. У той же час, коли він охороняв нору, його самку переслідували 3–5 самців, часто ці переслідування завершувались копуляціями. Пари не постійні з року в рік, не зберігаються вони й під час повторного гніздування протягом одного сезону (Черничко, 1998а).

Вид гніздиться колоніями, хоча відомі й випадки поодинокого гніздування. Так, біля оз. Солонець-Тузли в колонії, оглянутій 15.06.2007 р., лише в одній із нир гнізди-

Місяць	IV		V			VI			VII			VIII			IX		
	Декада	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2
Побудова та/або ремонт гнізд																	
Відкладання та насиджування яєць																	
Вилуплення пташенят																	
Виліт пташенят																	

Рис. 1. Фенологія розмноження берегової ластівки в Миколаївській області.
Fig. 1. Breeding phenology of the Sand Martin in Mykolayiv region.

лась пара (особ. повід. П.С. Панченка та О.О. Форманюка). Поодинокі гніздування ми спостерігали також 31.05.2007 р. на Тилігульському лимані біля с. Анатоліївка – була зайнята 1 нора з 4.

Перші яйця птахи відкладають на початку травня, масово кладки з'являються з II декади травня до початку червня, коли середньодобова температура стабільно сягає 16 °С. Відкладання яєць у великих колоніях продовжується до кінця червня (Черничко, 2011) й навіть пізніше.

Перші пташенята з'являлись у кінці травня, масовий процес вилуплення спостерігався в червні, досягаючи піку 10–16.06. Найбільш ранні терміни появи перших льотних пташенят – 25.06 (1978 та 1981 рр.) – Тилігульський лиман. Звичайно, масовий виліт пташенят спостерігали в останніх числах червня і продовжувався він до кінця липня. У дуже великих колоніях цей процес досить розтягнутий, навіть у кінці серпня в окремих норах знаходили ще нелітних пташенят – 26.08.1980 р. та 31.08.1985 р. – р. Південний Буг (Черничко, 2011). О.О. Форманюк (особ. повід.) в колонії біля м. Южне 14.08.2008 р. спостерігав 2 пари, котрі догодували пташенят у норах. Також 2 пари, що годували пташенят, відмічені на о. Березань 25.08.2019 р. (особ. повід. П.С. Панченка). За спостереженнями біля Кучурганського лиману в Одеській області (Архипов, Фесенко, 2004), в постійних колоніях масовий виліт пташенят із гнізд частіше спостерігали в середині червня. У нових колоніях, які птахи утворювали в діючих піщаних кар'єрах, терміни гніздування зазвичай були пізнішими, оскільки стінки кар'єрів обсипалися. У 2 таких кар'єрах масовий виліт пташенят спостерігали лише 13.07.2003 р., а останні виводки обліковані 27.07.2003 р.

Нами найбільш рання дата появи перших льотних пташенят зафіксована 4.07.2010 р. – с. Чорноморка. В інших випадках їх виліт спостерігали пізніше, наприклад, 22.07.2008 р. пташенята виглядали з нір у тій же колонії.

У колонії, оглянутій 2.07 на о. Березань О.О. Браунером (1894), в окремих норах були поршки, в інших – неоперені пташенята та в деяких насиджені яйця. Пташенят або яєць у кожній нірці було 4–5. Більшість нір мали довжину від 50,8 до 66 см³. Саме гніздо складалося з кількох морських водоростей, прикритих білим пухом мартинів та крячків.

Відліт. Протягом липня – вересня спостерігаються передміграційні скупчення. Як присади, звичайно увечері та зранку, птахи часто використовують проводи ЛЕП, інколи сідають на землю. Вже 7.07.2012 р. біля с. Васи-

лівка на Кінбурнському п-ові обліковано 400 ос. Також на півострові⁴ берегові ластівки утворюють скупчення, збираючись на ночівлю в очереті урочища Бієнкові плавні: 5.08.2006 р. – 1500 ос. (Петрович і др., 2008), 13.08.2011 р. – 200, 26.07.2014 р. – 2000; та оз. Лопушне в с. Покровка: 4.08.2007 р. – 500 ос., 2.08.2011 р. – 2500, 7.08.2013 р. – 5000, 16.08.2019 р. – 2000. Скупчення ластівок виявлено нами також поблизу Березанського лиману: 2.08.2006 р. (500 ос.) – околиці с. Болгарка Березанського району; та 9.08.2012 р. (300 ос.) – околиці с. Сонячне⁵ Очаківського району. Скупчення ластівок спостерігали 25.07.2007 р. (500 ос.) у верхів'ях р. Березань південніше с. Широколанівка. Також на бетонній дамбі ставу, розташованого між с. Широколанівка і с. Піщаний Брід, 10.08.2006 р. сиділо біля 300 ос. Зграю з 300 птахів виявлено 18.07.2005 р. в долині р. Південний Буг біля с. Варюшино Веселинівського району. Скупчення чисельністю біля 250 ос. обліковано 14.09.2010 р. біля с. Новокієво Снігурівського району.

За даними Р.М. Черничко (2011), післягніздові скупчення спостерігали з другої половини липня. У цей же час відмічалися переміщення зграй берегової ластівки чисельністю по 5–30 птахів, які з другої половини серпня набували характеру міграцій. Так, на ночівлі у верхів'ї Тилігульського лиману сумісне скупчення берегової та сільської ластівок загальною чисельністю 1000 ос. обліковано 19.07.1984 р.

Нами початок міграції відмічений із другої половини липня – початку серпня: 21.07.2008 р., 26.07.2010 р., 26.07.2013 р. – летять поодинокі особини та невеличкі зграйки вздовж морського узбережжя Кінбурнського п-ова; 1.08.2001 р. (4 ос.) – ПЗ «Сланецький степ»; 16.07.1994 р. (2), 9.08.1996 р. (30), 11.08.1999 р. (55) – околиці с. Широколанівка. Масова міграція проходить протягом серпня – першої половини вересня. На Кінбурнському п-ові на стаціонарі «Кордон Осетинський»⁶ у проміжок часу між 14.08–20.09.2001 р. інтенсивну міграцію на узбережжі моря спостерігали 10 (400 ос.) та 20.09 (Expedition report, 2002).

Найбільш пізні реєстрації виду: 29.09.1996 р. – захід області (Редінов, 2016а), 27.09.2016 р. – пониззя Тилігульського лиману (особ. повід. П.С. Панченка), 7.10.2008 р., 5.10.2018 р. – Кінбурнський п-ів, 23.09.2011 р., 5.10.2013 р., 20.09.2015 р., 19.09.2016 р. – с. Чорноморка. У Снігурівському районі востаннє ластівок відмітили 25.09.1983

⁴ 14.07.2011 р. біля с. Геройське (Херсонська область) обліковано скупчення зі 100 ос.

⁵ Колишня назва – с. Жовтень.

⁶ Розташований на узбережжі моря навпроти с. Покровка.

³ У статті розміри наведені в дюймах (20–26).

р. (Грищенко, 1995). Середня дата останнього спостереження ($n = 9$) – 28.09 ± 2,2 дня (19.09–7.10). За даними анкетування населення (Грищенко, 2003), у 1975–2003 рр. останніх ластівок в області ($n = 22$) спостерігали 19.09 ± 10,8 дня (28.08–8.10).

Р.М. Черничко (2011) останніх мігрантів спостерігала найпізніше 19.10.1979 р. на Хаджибейському лимані біля м. Одеса. У районі Кучурганського лиману найбільш пізня реєстрація виду – 29.09.2000 р. (Архипов, Фесенко, 2004). На р. Дністер біля с. Маяки 1 особину спостерігали 20.10.2013 р. (особ. повід. О.С. Настаченка та Ю.М. Струса). У м. Херсон птаха здобуто 12.10.1900 р. (Смельянова, 2017). У Північному Причорномор'ї найбільш пізню зустріч виду зареєстровано 30.10.1974 р. у Криму (Костин, 1983).

Живлення. Берегові ластівки полюють на комах у польоті, радіус їх розльоту для колонії з 800–1000 пар складає 2–3 км. У період вигодовування пташенят кормова активність дорослих птахів починається о 5¹⁵, а закінчується о 22 год. У дощову, похмуру погоду кормові польоти починаються пізніше – о 5⁴⁵ – 6 год. і закінчуються в сутінках – о 22⁴⁰. За дощової та вітряної погоди, коли комах у повітрі немає, ластівки збирають їх у місцях концентрації та виплуду або супроводжують гурти великої рогатої худоби, які під час пасіння піднімають у повітря сидячих на рослинах комах (Черничко, Березовский, 1990).

Живлення дорослих птахів досліджували у 1985–1987 рр. за вмістом шлунків ($n = 75$), а пташенят – методом шийних лігатур ($n = 31$) у пониззях Тилігульського лиману та долині р. Південний Буг (Черничко, Березовский, 1990). Всього знайдено 3800 об'єктів живлення, котрі відносяться до 110 таксономічних одиниць, звичайно це масові літаючі види. Їжа ластівок на 0,1% складається з павуків та на 99,9% – із комах. Як випадкові кормові об'єкти відмічені – залишки рослин, пелюстки квітів, шматки раковин молосків розміром до 3–5 мм, піщинки розміром до 0,5 мм, частина яких виконують роль гастролітів. Комахи представлені 8 рядами, серед яких 69,3% складають фітофаги (попелиці, цикадки, бульбочкові довгоносики, пилкоїди, листоїди та ін.), 3,6% – паразитуючі форми, 3,2% – хижаки, 2,1% – всеїдні, 21,8% – сапрофаги та комахи з невідомими трофічними зв'язками. У живленні ластівок звичайні літаючі форми комах розміром від 1,5 до 15 мм; для твердокрилих середній розмір – 7,7 мм, для двокрилих та перетинчастокрилих – 4,8 мм (Черничко, Березовский, 1990; Черничко, 1991).

Дорослі птахи протягом дня приносять пташеняткам корм від 180 до 240 разів. Одна порція складається в середньому з 23 комах. Зрідка це може бути одна велика комаха, а максимально знаходили до 58 особин в одній пробі (Черничко, Березовский, 1990).

Результати кільцювання. У базі Українського центру кільцювання птахів (особ. повід. А.М. Полуди) наявна інформація про 3 птахів із території Миколаївської області:

26.05.1983 р. самця, закільцьованого в пониззях Тилігульського лиману (46° 40' N; 31° 09' E), у I декаді травня 1984 р. знайдено помираючим у Лівії: Рагуба, район Маррада, Кіренаїка (28° 58' N; 19° 02' E). Дистанція – 2242 км, азимут – 208°, час – 341 доба.

16.08.1984 р. птаха, закільцьованого в Болгарії на оз. Атанасовське поблизу м. Бургас (42° 30' N; 27° 26' E), 27.06.1986 р. спіймано в с. Морське Березанського району (46° 37' N; 31° 15' E). Дистанція – 548 км, азимут – 34°, час – 680 дб.

6.05.1985 р. дорослого птаха, закільцьованого в Ізраїлі (29° 34' N; 34° 58' E), 7.07.1985 р. знайдено при невідомих обставинах у Кривоозерському районі (48° 03' N; 30° 45' E). Дистанція – 2106 км, азимут – 350°, час – 62 доби.

Вороги, лімітуючі фактори, значення. Середньорічна успішність гніздування виду на півдні України становить 47%, на успішну пару припадає 3,2 пташенят (Черничко, 1991). Смертність птахів у перший рік життя суттєво вища, ніж у особин старшого віку. Середня тривалість життя самок 0,85, самців – 1,17 року, що суттєво нижче показників за даними інших дослідників. За отриманими в Україні даними максимальна тривалість життя перевищує 7 років (Черничко, 1998а)⁷.

Ластівки є здобиччю лисиці (*Vulpes vulpes*), ласки (*Mustela nivalis*), бродячих собак (*Canis familiaris*) та котів (*Felis catus*), кібчика (*Falco vespertinus*), звичайного боривітра (*F. tinnunculus*), великого підсоколика (*F. subbuteo*), сірої ворони (*Corvus cornix*), водяного вужа (*Natrix tessellata*) (Черничко, 1991) та можливо хатнього сича (*Athene noctua*). Колонії ластівок гинуть внаслідок дії абіотичних та антропогенних факторів. У той же час, риючи нори, ці птахи сприяють руйнуванню берегів та урвищ.

Нори ластівок безпосередньо або після їх розширення та поглиблення використовують для гніздування інші птахи – польові горобці (*Passer montanus*), звичайні шпаки (*Sturnus vulgaris*), звичайні кам'янки (*Oenanthe oenanthe*), галки (*Corvus monedula*) та сиворакші (*Coracias garrulus*). Іноді вони слугують місцями мешкання і для інших хребетних тварин (Черничко, 1991; наші дані).

На ластівках у регіоні паразитує 3 види пухоїдів, 3 – бліх, 7 – кліщів, 1 – клоп і 3 – гельмінтів (Андрейко и др., 1983). У ґрунті на підстилці гніздової камери мешкають членистоногі (Черничко, 1991).

В околицях с. Бузьке Вознесенського району для охорони колонії берегових ластівок у 1984 р. створено орнітологічний заказник «Бузький» площею 210 га (Кремко, 1985). Сучасний стан цієї колонії нам невідомий.

Ластівка сільська (*Hirundo rustica*). Гніздовий, перелітний та пролітний вид.

Поширення. Зустрічається на всій території області (Сахно, 1938; Зябров, 1940; Ермакова, 1969; Костюшин, 1994а, 1994б; Домашевский, 2001; Редінов, 2006, 2008, 2015, 2016б; Редінов, Петрович, 2008; Редінов и др., 2017 та ін.). На початку 1910-х рр., судячи з результатів кільцювання пташенят, вид був звичайним у м. Миколаїв (Опытное изучение..., 1914; Токарев, 1915).

Чисельність. О.О. Мартюшева (2011), отримавши дані по 5 населеним пунктам, розрахувала чисельність гніздуючих сільських ластівок для Миколаївської облас-

⁷ Максимально відома тривалість життя берегової ластівки складає 10 років (<https://euring.org/>).

ті у 274 670 гнізд (середня кількість гнізд у населеному пункті – 307). За нашими спостереженнями, чисельність сільських ластівок із середини 1990-х рр. почала зменшуватись і цей процес продовжується. Причини цього ми вбачаємо в занепаді приватного та фермерського тваринництва, сіл; змінами в технологіях будівництва та ремонту, використанням нових будівельних матеріалів та недоступністю приміщень для ластівок тощо.

Приліт. Перші особини з'являються в кінці березня – на початку квітня: 9.04.1992 р., 9.04.1994 р., 2.04.1995 р., 31.03.1997 р., 6.04.1999 р., 11.04.2003 р., 27.03.2004 р., 9.04.2005 р., 7.04.2007 р. – захід області (Редінов, 2016а; особ. повід. Д.С. Олійника); 27.03.1999 р., 5.04.2007 р. – пониззя Тилігульського лиману (особ. повід. О.О. Форманюка); 5.04.2000 р., 3.04.2001 р., 2.04.2002 р. – район ПЗ «Сланецький степ»; 29.03.2008 р., 1.04.2009 р., 30.03.2012 р., 28.03.2014 р., 1.04.2015 р., 30.03.2016 р., 5.04.2017 р., 27.03.2018 р., 4.04.2019 р. – с. Чорноморка та м. Очаків; 25.03.2010 р., 31.03.2013 р. – Кінбурнський півострів. Середня дата появи перших птахів⁸ ($n = 23$) – $2.04 \pm 1,0$ день (25.03–11.04).

На прилеглий території перші ластівки з'являються в такі ж терміни і дещо раніше: 31.03.2002 р., 5.04.2003 р., 1.04.2011 р. – м. Южне (особ. повід. О.О. Форманюка); 25.03.2013 р., 26.03.2017 р. – м. Одеса (особ. повід. П.С. Панченка); 19.03.2005 р., 22.03.2006 р. – Куяльницький лиман (особ. повід. П.С. Панченка); 16.03.2018 р. – Кучурганський лиман (особ. повід. О.М. Архипова). У Чорноморському заповіднику найбільш рання дата прильоту за спостереженнями Т.Б. Ардамацької – 20.03.1978 р. (Корзюков, 1991). В окремі роки перші ластівки можуть з'являтися ще раніше, судячи зі спостереження виду 13.03.2001 р. біля м. Київ (Домашевський, 2008).

До середини – кінця квітня ластівки з'являються масово. В окремі роки вже в кінці березня птахи є звичайними. Наприклад, 31.03.2006 р. в урочищі Бієнкові плавні на Кінбурнському п-ові обліковано 75 ос. Зграйки мігрантів ми спостерігали до кінця квітня і у травні: 5.05.2007 р. – 250 ос. полювали на комарів-дзвінців поблизу с. Андрієво-Зорино Березанського району, 30.04.2009 р. – 50 птахів обліковано на околиці с. Широколанівка, 21.04.2011 р. – 25 у с. Чорноморка, 9.05.2009 р. – 200 на Кінбурнському п-ові, 8–9.05.2009 р. – 340 у пониззях Тилігульського лиману. Міграція триває протягом усього травня і закінчується на початку червня. Про те, що міграція ластівок триває ще на початку червня, свідчать також спостереження П.С. Панченка та О.О. Форманюка (особ. повід.). Вони мігрантів спостерігали 10.06.2000 р. та 3.06.2005 р. у верхів'ях Куяльницького лиману (Одеська область) та 5.06.2009 р. – в пониззях і на Червоноукраїнській косі Тилігульського лиману. За даними А.І. Корзюкова (1991) масовий проліт у різні роки починається у II–III декаді квітня й завершується протягом I декади травня – I декади червня.

При похолоданні птахи можуть шукати порятунку у приміщеннях. Наприклад, у с. Чорноморка 10.04.2013 р. при зниженні температури до $+6$ °C 10 ластівок залетіли

вдень у господарське приміщення і сиділи на гнізді і поряд з ним. Також за дощу, вітру та прохолодної погоди 9.05.2014 р. ми спостерігали як біля 200 пролітних ластівок сіли зграєю на асфальтну дорогу біля с. Геройське Голопристанського району Херсонської області.

Розмноження. У місцях, де будівлі поодинокі, ластівки можуть гніздитися з великою щільністю. На Ягорлицькому куті в Чорноморському заповіднику на егерському кордоні завдяки створенню сприятливих умов для гніздування ластівок (знищено хижаків, прикріплено полиці) вдалося збільшити чисельність птахів до 27 пар (сарай площею 13,44 м²). Мінімальна відстань між гніздами була 12 см (Смогоржевський, 1978). На Кінбурнському п-ові у нежилій кам'яній будівлі з дахом, але виїнятими вікнами (площею близько 80 м²), розташованій на узбережжі Ягорлицької затоки, 9.06.2007 р. обліковано 23 гнізда, більшість із яких були зайняті птахами, а 7.07.2012 р. нараховано 26 гнізд, у 6 з них були злетки. На території ПЗ «Сланецький степ» у травні 2005 р. по 5 пар гніздилися у приміщенні занедбаного «Будинку природи» та егерському будинку, а в бетонному спуску греблі колишнього ставу в балці Прусаковій 26.06.2006 р. виявлено 21 гніздо, у 6–7 з них розмножувалися птахи. Під невеликим бетонним мостом через р. Березань південніше с. Широколанівка у 2008 р. виявлено 8 жилих гнізд.

Сільська ластівка гніздитися на різноманітних будівлях та спорудах, включаючи ферми, приміщення заводів, фабрик, токів, насосних станцій і т.п., як у середині, так і зовні; під мостами, у спусках до погребів, бетонних колодязях поливних систем серед полів, у колодязях із журавлями, в бетонних спусках води зі ставів і подібних місцях. Ластівки мешкають і на морських островах. Так, на о. Березань вони гніздяться в катакомбах, а на о. Тендра ми спостерігали гніздування кількох пар у залишках металевій баржі. Заслугує на увагу також знахідка 3 гнізд ластівок на дошках під шиферним навісом станції з шиномонтажу на околиці м. Миколаїв 5.06.2017 р.

Часто будівлі, в котрих розмножуються ластівки, використовуються для утримання худоби, свійських птахів чи взагалі є жилими або технічними приміщеннями, де постійно бувають люди. Інколи гнізда розташовуються в дуже людних місцях: школах, автовокзалах, магазинах, кафе і т.п. Непоодинокі випадки, коли приміщення з гніздами ластівок зачиняються на ніч.

Гніздування сільської ластівки у природних біотопах відоме на р. Південний Буг нижче м. Первомайськ, де 7.07.1984 р. на гранітних скелях виявлено 6 жилих гнізд. Гнізда розміщувалися на лівому березі у гроті розміром $3 \times 1 \times 1,5$ м, у скелі висотою 8 м, яка звисала над водою. Гнізда були збудовані на вертикальній поверхні скелі (3 гнізда) та на нахиленій під кутом 60–70° поверхні (2 гнізда), в 1–1,8 м від поверхні води (рік був з низьким рівнем води). Відстань між гніздами складала 0,2–2 м. Ще 1 гніздо виявлене на відстані 20 м під нависаючим карнизом скелі (Кошелев, Корзюков, 1986). Розміри гнізд, мм ($n = 6$)⁹: діаметр гнізда (D) – $99,0 \pm 4,8$ (85–114) – $158,3 \pm 10,1$

⁸ Для розрахунків використано найбільш ранні дати спостережень за різні роки.

⁹ Розміри розраховано нами за наведеними авторами промірами гнізд.

Місяць	IV		V			VI			VII			VIII			IX	
	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2
Побудова та/або ремонт гнізд	-----															
Відкладання та насиджування яєць:																
перші кладки	-----															
другі кладки																
Вилуплення пташенят:																
із перших кладок	-----															
із других кладок																
Виліт пташенят:																
із перших виводків	-----															
із других виводків																

Рис. 2. Фенологія розмноження сільської ластівки в Миколаївській області.

Fig. 2. Breeding phenology of the Barn Swallow in Mykolayiv region.

(130–200), діаметр лотка (d) – $80,0 \pm 6,5$ (65–110) – $96,7 \pm 5,1$ (85–115), висота гнізда (H) – $111,7 \pm 9,5$ (80–150), глибина лотка (h) – $67,5 \pm 7,7$ (35–90). Напевно, про це ж місце гніздування згадується і в повідомленні Р.М. та Й.І. Черничко (1998). Гніздування на гранітних скелях відоме і в інших місцях. У каньйоні р. Мертводоу у 1989–1991 рр. гніздилась пара, чие гніздо розмішувалося під скелястим карнизом приблизно на висоті 50–60 см над рівнем води (Костюшин, 1994а). У 1996 р. (28.08) нами знайдено залишки гнізда сільської ластівки у вапняковій печері в пониззі р. Чічкля біля с. Покровка, а поселення ластівок із 6 гнізд виявлено 5.06.2008 р. на скелях р. Інгул в с. Майорівка Новобузького району.

Гніздовий період у Миколаївській області починається у квітні й закінчується до середини вересня (рис. 2, 3). У межах свого ареалу більшість ластівок беруть участь у 2, а окремі – 3 циклах розмноження протягом гніздового періоду (Страутман, 1963; Стан, 1988; Акіпова, 1999а, 1999б та ін.). За нашими спостереженнями, більшість ластівок протягом року мають 2 цикли розмноження.

Зазвичай, у місцях гніздування птахи з'являються парами. У Чорноморському заповіднику проведено цікаві дослідження щодо постійності місць гніздування ластівок. Кільцювали лише дорослих особин, котрі брали участь у розмноженні. Відсоток особин, що повернулися на наступний рік у місце торішнього гніздування, був досить високим – 35–65%. У наступні 2 роки кількість таких птахів поступово зменшувалася. Наприклад, із закільцьованих у 1964 р. 50 ластівок у 1965 р. повернулось – 28 (56%), у 1966 р. – 20 (40%), у 1967 р. – 6 (12%). Причому 3 птахи (самець та 2 самки) повернулися на місце, де були закільцьовані лише через два роки, а самець, закільцьований у 1964 р., виявлений знову лише у 1967 р. Крім того, самку, закільцьовану на Солонозерній ділянці заповідника у 1964 р., через рік виявлено на гніздуванні на Ягорлицькому куті (Кистяковский и др., 1969).

Початок гніздування залежить від погодних умов, часу появи місцевих птахів та того, займають вони торішнє (багаторічне) гніздо чи будують нове. За спостереженням у с. Чорноморка, ластівки приступали до побудови гнізда або його ремонту (n = 6) через 2–19 днів після появи на гніздових ділянках, наприклад, у 2011 р.: 23.04 (приліт,

спів) – 12.05 (початок будування гнізда); 2014 р.: 17.04 (приліт) – 19.04 (початок ремонту гнізда); 2016 р.: 16.04 (приліт) – 26.04 (початок будівництва); 2018 р.: 10.04 (приліт) – 14.04 (початок ремонту 2 гнізд); 2019 р.: 25.04 (приліт) – 30.04 (початок ремонту гнізда). Початок відкладання яєць зафіксовано (n = 12) через 8–37 діб після появи птахів на гніздових ділянках. Наприклад, у 2016 р. 16–17.04 відмічено приліт 4 пар, а перші яйця у гніздах з'явилися 8–9.05 (у 2 пар), 12.05 та 24.05.

Найраніше появу першого яйця у кладці першого циклу розмноження зафіксовано 19.04 (у 2014 р.), а найпізніше – 24.05 (у 2016 р.). У більшості пар кладки з'являються протягом травня (рис. 3). Нам відомо 5 випадків, коли птахи почали кладку у квітні. Так, науковий співробітник НПП «Білобережжя Святослава» Є.О. Касьянов повідомив нам, що в с. Іванівка Очаківського району у приміщенні жилої літньої кухні 9.05.2014 р. з'явилися пташенята у гнізді ластівки. Розрахунок показує, що перше яйце було знесене приблизно 19.04. У цьому ж році нами в с. Покровка на Кінбурнському п-ові 23.05 виявлено зовні будівлі гніздо з 5 пташенятами, які 5.06 залишили його. Згідно розрахунку, перше яйце з'явилось 26.04¹⁰. Ранній початок гніздування спостерігали ми і у 2010 р.: в с. Чорноморка 6.06 зафіксовано виліт пташенят з одного, а 9.06 – із 2 гнізд, розташованих у господарських приміщеннях. Відповідно, перші яйця з'явились орієнтовно 27 та 30.04.

За даними Очаківської метеостанції, квітень 2014 р. був досить теплим: 15.04 – зафіксовано стійкий перехід середньодобової температури повітря через відмітку 10 °С, а 17.04 – перший перехід середньодобової температури повітря через відмітку 15 °С у бік підвищення. Останній весняний заморозок зафіксовано 26.04.

Квітень 2010 р. був дещо холоднішим: 19.04 відбувся стійкий перехід середньодобової температури повітря через відмітку 10 °С. Перший перехід середньодобової температури повітря через відмітку 15 °С у бік підвищення зафіксовано лише 2.05. Останній весняний заморозок був 28.04.

Встановлені нами терміни початку відкладання яєць є одними з найбільш ранніх для півдня України. Лише

¹⁰ У с. Чорноморка перше яйце у ластівок з'явилось у 2014 р. 3.05 (встановлено фактично).

О.М. Архипов (особ. повід.) відмітив у с. Кучурган Роздільнянського району Одеської області у 1999 р. початок відкладання яєць 15.04. У Херсонській області це спостерігали найраніше 9.05.1969 р. (Серебряков и др., 1978), а у Криму – лише з II декади травня (Серебряков и др., 1978; Костин, 1983). У Британії та Західній Європі відкладання яєць починається з кінця квітня – початку травня, у Південній Європі – на 2 тижні раніше (Stamp, 1988). У Ставропольському краї початок кладки зафіксовано найраніше 26.04 (Акопова, 1999а).

Птахи займають торішні гнізда (інколи їх добудовують чи ремонтують) або будують нові. У будівництві та ремонті гнізда беруть участь самець і самка. Нами простежено побудову гнізда ($n = 7$) за 6–11 діб. За спостереженнями В.В. Серебрякова з колегами (1978), будівництво гнізда триває близько 5 днів, під час яких птахи приносять 243–344 г будівельного матеріалу (суха маса).

Як субстрат, до якого прикріплені гнізда, найчастіше виступають поверхні з каменю, цегли, бетону, рідше дерев'яні та металеві конструкції та ін.

Окрім звичайних гнізд знайдені й нетипові. Одне з них було прикріплене до 2 сухих очеретин, що звисали зі стелі конюшні в ПЗ «Сланецький степ». Його розміри, мм: $D = 120 \times 130$; $d = 75 \times 85$; $H = 110-145$. Три гнізда знайдено на смугах пластику – «вагонки», що звисали зі стелі під кутом близько 45° . До останніх вони були прикріплені дном. Одне з таких гнізд мало розміри, мм: $D = 110 \times 150$; $d = 70 \times 80$; $H = 25 \times 80$. До нетипових можна віднести і гнізда у металевих плафонах вуличних ліхтарів та на патронах з лампочками, що звисають зі стелі вертикально на дроті.

До другого циклу розмноження ластівки приступають у II декаді червня – III декаді липня. Найбільш рання дата появи першого яйця – 13.06 (2010 та 2018 рр.), найбільш пізня – 26.07 (2009 р.), с. Чорноморка.

Для другої кладки птахи використовують гнізда, з яких вилетіли пташенята першого виводку, старі незайняті гнізда або будують нові. Останні, звичайно, розташовані або будуються поряд із старими на відстані від 20 см. Також відмічено кілька випадків, коли нове гніздо будувалося в сусідньому приміщенні. Як правило, гнізда будуються після вильоту пташенят, але у 2018 р. гніздо було збудоване парєю під час їх вигодовування.

Проміжок часу між вильотом пташенят та початком другої кладки становить ($n = 7$) від 4 до 23 діб. Так, 9.06 пташенята вилетіли, а 13.06 – з'явилося перше яйце другої кладки (2018 р.). В іншому випадку пташенята вилетіли 6.06, а 13.06 відкладене перше яйце другої кладки (2010 р.). У 2016 р. в одній з пар пташенята вилетіли з гнізда 15.06, а вже 24.06 в цьому ж гнізді з'явилося перше яйце другої кладки. У 2019 р. пташенята вилетіли 22.06, а перше яйце другої кладки відкладене 30.06. У 2011 р. 2 парами з 3 були побудовані нові гнізда в тих же приміщеннях, хоча старі й збереглися. У них друга кладка почалася лише через 22–23 доби після вильоту пташенят.

У розпал гніздового періоду ми майже кожного року спостерігали появу нових пар ластівок, які шукали місце для побудови гнізда. У 2011 р. нова пара в обійсті автора в новому приміщенні 13.07 почала будувати гніздо. Ще одна пара зайняла нове приміщення у 2013 р.: 7.06 – по-

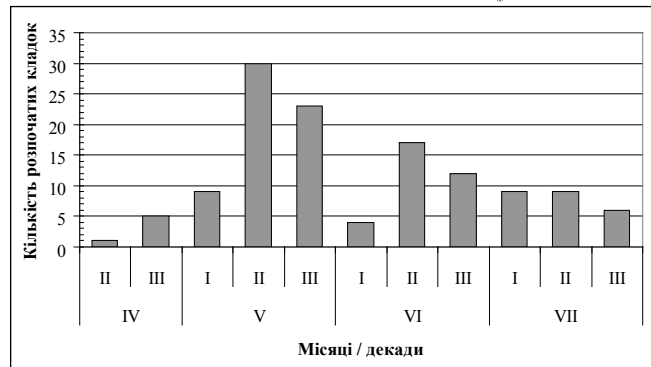

Рис. 3. Строки початку відкладання яєць сільською ластівкою в Миколаївській області ($n = 125$).

Fig. 3. Timing of start of egg laying by the Swallow in Mykolaiv region ($n = 125$).

чаток будівництва гнізда. У 2019 р. нова пара ластівок почала будувати гніздо 2.06 в коридорі льоху, з якого згодом вилетіло 2 пташенят (було 3 яйця). Якщо птахи не знаходили місця для гніздування протягом 3–5 діб, то вони відлітали. Інколи між «місцевими» ластівками та «прибульцями» відбувалися бійки в повітрі. Під час таких конфліктів птахи навіть падали на землю.

Пік другого циклу розмноження припадає на II – III декади червня і він менш виражений, ніж перший цикл (рис. 3). Необхідно вказати, що в цей час розмножуються також і птахи, гніздування яких було невдалим. У Ставропольському краї такий пік припадає на III декаду червня – I декаду липня (Акопова, 1999а). Така різниця, можливо, пов'язана з тим, що цитована дослідниця збирала дані цілеспрямовано, а ми – попутно.

У 2016 р. вдалось спостерігати наступний випадок: 24.05 на стадії вилуплення пташенят кіт зловив самця. Незважаючи на це самка¹¹ вигодувала 3 пташенят (було 5 яєць), які 14.06 вилетіли з гнізда й не поверталися до нього на ночівлю. Можливо, що саме ця самка утворила нову пару і приступила до другого успішного циклу розмноження в сусідньому приміщенні, де вона певний час ночувала з пташенятами першого виводку.

Розмір повної першої кладки становить ($n = 19$) – $5,1 \pm 0,2$ (3–6), другої ($n = 22$) – $3,9 \pm 0,2$ (3–5) яєць. Різниця статистично достовірна ($t = 4,2$; $p < 0,001$). Загалом розмір повної кладки ($n = 41$) $4,4 \pm 0,2$ (3–6) яєць. У Європі та Україні відмічені кладки з 2–7 яєць (Серебряков и др., 1978; Stamp, 1988; Страутман, 1963). У кладках у Чорноморському заповіднику було в середньому ($n = 61$) $5,1 \pm 0,1$ яєць (Серебряков и др., 1978).

Розміри яєць, мм ($n = 40$): $19,26 \pm 0,11 \times 13,45 \pm 0,06$ (16,9–20,6 \times 12,6–14,1) мм. Середні розміри яєць із Чорноморського заповідника, мм ($n = 192$): $19,51 \pm 0,06 \times 13,6 \pm 0,03$ (Серебряков и др., 1978) близькі до наших промірів. У той же час у наведених розмірах яєць із гнізд на скелях р. Південний Буг із 2 кладок – $28,4-29,0 \times 13,7-14,2$ ($n = 3$) та $28,3-28,8 \times 13,0-13,4$ мм ($n = 4$) (Кошелев, Корзюков, 1986), звертає на себе увагу їх довжина, яка перевищує

¹¹ Стать визначено за довжиною крайніх стернових пер хвоста, які в самок коротші, ніж у самців (Svensson, 1992 та ін.).

крайній максимальний показник для вибірки з Європи на 5,3–6,0 мм! (Stamp, 1988). Це явна помилка, тому ми ці проміри не беремо до уваги. Вага яєць із Чорноморського заповідника ($n = 132$): $1,92 \pm 0,02$ (1,42–2,47) г (Серебряков и др., 1978).

Самка зносить щодня по яйцю, приступаючи до щільного насиджування після відкладання останнього з них. До закінчення кладки перші яйця звичайно бувають частково насидженими, оскільки самка або й самець ночують у гнізді. Інкубація яєць триває згідно літературних джерел 15,25 (11–19) діб (Stamp, 1988). За нашими спостереженнями ($n = 9$), – 14–15 днів. Весь процес, від появи першого яйця до вилуплення останнього пташеняти, у Ставропольському краї становив у середньому 21,1 доби (Акопова, 1999а, 1999б).

Самці також беруть участь у насиджуванні. Пташенята з'являються протягом 2–3 діб. Кілька днів самка гріє голих пташенят, а самець годує їх та самку. Потім обоє птахів носять їжу малятам. За даними В.В. Серебрякова з колегами (Серебряков и др., 1978), максимальної ваги пташенята досягають на 11–12 добу – 22,8–23,9 г, а обігрівати їх дорослі ластівки переставали на 16 добу.

Пташенята перебувають у гнізді 19,5 (18–23) діб (Stamp, 1988), за нашими даними – 20–21 добу ($n = 12$). За спостереженнями В.В. Серебрякова з колегами (Серебряков и др., 1978), пташенята залишали гнізда на 17–18 добу після вилуплення. Фактор турбування може спричинити виліт пташенят на кілька діб раніше, чим можливо й пояснюється більш ранній виліт їх у Чорноморському заповіднику.

До 15 діб після вильоту з гнізда пташенята повертаються на ночівлю до нього, разом із дорослими птахами або самостійно. Інколи повертаються не всі птахи, а лише кілька особин.

Виліт пташенят із перших виводків простежено в І декаді червня – І декаді липня. Найбільш рання дата – 6.06 (в 2010 р.), найбільш пізня – 5.07 (у 2008 р.), с. Чорноморка. Виліт пташенят із ранніх кладок, судячи з початку яйцекладки (рис. 3), може відбуватися і в останніх числах травня.

Виліт пташенят із других виводків відмічали у III декаді липня – І декаді вересня. Найбільш рання дата – 23.07 (у 2010 р.), найбільш пізня – 4.09 (у 2009 р.), с. Чорноморка. У м. Одеса П.С. Панченко (особ. повід.) спостерігав на залізничній станції у 2001 р. виліт 3 пташенят із гнізда 8.09. В Україні відомі й більш пізні спостереження пташенят. Наприклад, у Івано-Франківській області 21.09.1992 р. у гнізді знаходився виводок перед вильотом (Іванюк, 1994).

Відліт. З середини липня – в серпні ластівки збираються у зграї. Вже 14.07.1994 р. біля ставу в околицях с. Широколанівка обліковано зграю з 70 ос., а в самому селі 30.07.2004 р. на лінії ЛЕП сиділо 32 ластівки. У ПЗ «Сланецький степ» зграю з близько 50 птахів відмічено 1.08.2001 р. У верхів'ях р. Березань 24.08.1995 р. обліковано близько 2000 ос. У с. Чорноморка у 2011 р. 21.09 спостерігали зграю з 500 ос, 8.10 – 100, а 11.10 – 15. Як присаду ластівки часто використовують дроти електронної, а ночують в очеретяних заростях плавнів.

Осіньну міграцію на Кінбурнському п-ові спостерігали з III декади липня: 21.07.2008 р., 27.07.2010 р. На заході області її початок відмічено в серпні: 16.08.1992 р., 11.08.1999 р. На о. Тендра проліт бачили 21.07.2012 р. Птахи летять поодинокі або розрідженими зграями.

З кінця серпня й до середини жовтня міграція набуває масового характеру. С.А. Лопарев (1996) в агроландшафтах поблизу м. Миколаїв відмітив пік міграції виду 20–23.09, коли через смугу обліку (100–150 м) за день пролітало не менше 10000 ос. П.С. Панченко та О.О. Форманюк (особ. повід.) в пониззях Тилігульського лиману 11.09.2007 р. спостерігали біля 2000 ластівок, котрі годувались. Нами біля с. Любомирівка Снігурівського району 14.09.2010 р. обліковано зграю з 1500 ос. На Кінбурнському п-ові на стаціонарі «Кордон Осетинський» у проміжок часу між 14.08 та 20.09.2001 р. інтенсивна міграція спостерігалася 20.09 – 1327 ос. (Expedition report, 2002). У цьому ж місці 5–7.10.2008 р. при складних метеоумовах нами обліковано проліт 3862 ос. На Покровській косі поблизу стаціонару «Кордон Осетинський» 14.10.2010 р. у східному напрямку пролетіло біля 100 ос. На дротах ЛЕП у с. Покровка на півострові 2.10.2006 р. сиділо близько 200 ластівок. У м. Очаків на узбережжі лиману на лінії ЛЕП 11.10.2013 р. обліковано біля 500 ос.

Схожі терміни наводить і Д.А. Подушкін (1912), який спостерігав в Очаківському районі міграцію сільських ластівок з вересня до кінця жовтня.

Дати останніх реєстрацій восени: 5.10.1983 р. – Снігурівський район (Грищенко, 1995); 19.10.1991 р., 9.10.1994 р., 30.09.1995 р., 5.10.1996 р., 23.10.1997 р., 11.10.1998 р., 3.10.1999 р., 4.10.2000 р., 29.09.2002 р., 23.09.2003 р., 2.10.2004 р., 2.10.2005 р., 20.09.2006 р., 7.10.2018 р. – захід області (Редінов, 2016а, нові дані); 15.10.2006 р., 1.11.2016 р. – пониззя Тилігульського лиману (особ. повід. П.С. Панченка та О.О. Форманюка); 10.10.2008 р., 21.10.2010 р., 8.10.2011 р., 22.10.2013 р. – Кінбурнський п-ів; 22.10.2009 р., 17.10.2014 р., 14.10.2015 р., 13.10.2016 р., 27.10.2017 р., 14.10.2019 р. – с. Чорноморка. Середня дата останнього спостереження ($n = 25$) – 12.10 \pm 1,9 дня (23.09–1.11). За анкетними даними (Грищенко, 2003), в 1975–2003 рр. востаннє ластівок в області відмічали ($n = 35$) – 24.09 \pm 8,5 дня (5.09–8.10).

В околицях м. Южне востаннє ластівок спостерігали 13.10.2000 р., 3.10.2001 р., 12.10.2002 р., 16.10.2011 р., а біля м. Одеса – 7.10.2004 р., 19.10.2005 р., 16.10.2007 р., 21.10.2013 р., 25.10.2016 р. (особ. повід. П.С. Панченка та О.О. Форманюка).

У Північно-Західному Причорномор'ї відомі й більш пізні спостереження виду: 18.11.1978 р. – Подунав'я (Петрович, 2015), 18.11.1986 р. – о. Зміїний (Корзюков, 1991), 13.11.1996 р. – Північно-Західний Крим (Тарина, Костин, 1999).

При проходженні циклонів та антициклонів, що супроводжуються зниженням температури, вітром, дощем, ластівки шукають захисту у приміщеннях та інших місцях. Наприклад, у с. Чорноморка 15.09.2008 р. спостерігали 3 ластівок, що залітали на ночівлю в господарське приміщення, коли 3 дні поспіль ішов дощ. О.О. Форманюк (особ. повід.) 9.09.1999 р. у м. Южне спостерігав як зграю

з близько 150 сільських ластівок під час раптової сильної зливи злетілась на балкони дев'ятиповерхового житлового будинку. Коли дощ ущух, вони розлетілись.

Після тривалих періодів із дощовою погодою та/або зниженням температури птахи навіть гинуть (Иваненко, Егоров, 1940; Корзюков, 1991 та ін.), що спостерігали, наприклад, восени 2013 р. Так, у перших числах жовтня на о. Бірючий в Азовському морі загинуло орієнтовно 1200–1500 ластівок (Домнич, Кошелєв, 2013). Масову загибель птахів спостерігали також у цей час і в дельті р. Дунай та м. Татарбунари (Яковлев и др., 2013).

Результати кільцювання. На морському березі Кінбурнського п-ова в районі с. Покровка (46° 2' N; 31° 41' E) 25.07.2010 р. А.Б. Чаплигіною спіймана павутиною сіткою самка, за кільцювана дорослою 1.04.2007 р. в Танзанії (7° 50' S; 35° 41' E). Дистанція – 5986 км, азимут – 356°, час – 1211 діб (дані Українського центру кільцювання птахів).

Вороги, лімітуючі фактори. Найбільше птахи потерпають від хижацтва котів. Інколи падають гнізда з кладками або пташенятами. На ластівок полюють великі підсоколики (Подушкин, 1912; наші дані). На Кінбурнському п-ові та у ПЗ «Сланецький степ» відомі випадки поїдання пташенят сарматським полозом (*Elaphe sauromates*). Відмічалися й інші причини загибелі (Габер та ін., 1992), які безперечно актуальні і для ластівок, що мешкають на Миколаївщині.

Тривалі періоди з негодою та стихійними лихами – повернення морозів, сніг, град, зливи – призводять до масової загибелі птахів. Вважається що саме «погодний» фактор є причиною загибелі 80% ластівок (Колоярцев, 1989).

Гнізда ластівок інколи використовують як основу для будівлі своїх гнізд чорні горихвістки (*Phoenicurus ochruros*) та коноплянки (*Acanthis cannabina*) (Редінов, 2001; Редінов, 2013).

Ластівка даурська (*Hirundo daurica*). На Кінбурнському п-ові 26.04.2008 р. біля стаціонару «Кордон Осетинський» птаха спостерігав І.В. Щеголев (особ. повід.)¹². Ластівка летіла вздовж узбережжя моря зі сторони о. Довгий у північно-західному напрямку.

На підставі даних про зустрічі даурської ластівки у Придунайському регіоні України (Яковлев, 2018) та реєстрації і появи виду на гніздуванні у Криму (Прокопенко и др., 2012; Кучеренко та ін., 2017), М.В. Яковлев (2018) прийшов до висновку, що у Придунайському регіоні цей птах є нерегулярним пролітним видом, що зустрічається поодинокими особинами. Наявне спостереження підтверджує такий статус і для території Миколаївської області та загалом Північно-Західного Причорномор'я.

Ластівка міська (*Delichon urbica*). Гніздовий, перелітний та пролітний вид.

Поширення та чисельність. Гніздиться в містах, селах та селищах і за їх межами (Костюшин, 1994б; Домашевский, 2001; Редінов, 2006, 2015, 2016б). Д.А. Подушкін (1912) відмічав гніздування ластівок у незначній

кількості по карнизах високих будинків в м. Очаків. У 1913 р. гніздування міської ластівки доведене і в м. Миколаїв (Опытное изучение..., 1913). Поширена спорадично, великі колонії нам відомі лише за межами населених пунктів. Наразі у містах та селищах птахи гніздяться в невеликій кількості. Чисельність виду протягом останніх десятиріч зменшилась, принаймні у містах¹³.

Приліт. Перші ластівки прилітають у кінці березня – середині квітня: 8.04.1913 р. (9.04 – з'явилися масово) – м. Миколаїв (Токарев, Иванов, 1913); 18.04.1991 р., 12.04.1994 р., 10.04.1996 р., 16.04.1998 р., 10.04.2000 р., 12.04.2008 р. – захід області (Редінов, 2016а); 10.04.2000 р., 12.04.2001 р. – район ПЗ «Сланецький степ» (Редінов, 2006); 25.03.2006 р. (особ. повід. З.О. Петровича), 16.04.2005 р. – Кінбурнський п-ів; 12.04.2009 р., 5.04.2010 р., 14.04.2011 р., 14.04.2012 р., 6.04.2013 р., 12.04.2014 р., 1.04.2015 р., 16.04.2016 р., 10.04.2018 р., 9.04.2019 р. – с. Чорноморка. Середня дата прильоту (n = 20) – 10.04 ± 1,3 дня (25.03 – 18.04). Згідно даних анкетування, приліт спостерігали між 26.03–2.05, в середньому 13.04 ± 8,1 дня (Серебряков, Мартюшева, 2003).

У Північно-Західному Причорномор'ї відомі й більш ранні реєстрації виду: 21.03.2013 р. – пониззя Куяльницького лиману в м. Одеса (особ. повід. П.С. Панченка), 16.03.2018 р. – Кучурганський лиман (особ. повід. О.М. Архипова).

Міграція триває протягом квітня – І декади червня. Так, на Кінбурнському п-ові в урочищі Бієнкові плавні 26.04.2008 р. спостерігали зграю чисельністю біля 70 ос., а 8.05.2009 р. помічено проліт поодиноких особин у с. Покровка та с. Покровське. У с. Чорноморка 7.05.2011 р. обліковано зграю з 50 ос., а 22.04.2018 р. – з 35. У верхів'ях Куяльницького лиману (Одеська область) пролітних особин спостерігали 10.06.2000 р. (особ. повід. П.С. Панченка та О.О. Форманюка).

Гніздування. Міські ластівки гніздяться переважно на багатоповерхових будівлях, на висоті принаймні до 30 м (наприклад, вікна 9-го поверху). Неодноразово спостерігали гніздування їх також на одноповерхових будинках та інших будівлях і спорудах. Так, у с. Покровка Веселинівського району в 1999 р. на 2 будинках на задніх стінах з боку дороги відмічено, відповідно, 5 і 6 гнізд. Вони знаходилися на висоті 2,3–2,5 м під захистом шиферного даху. У с. Калинівка Сланецького району на стінці гаража у 2000 р. на висоті 3,5 м знаходилися 4 гнізда ластівок. Гніздування на одноповерхових будівлях ми відмічали неодноразово і в інших селах, селищах та містах, звичайно це автостанції, магазини, церкви, будинки культури, музеї і т.п. Наприклад, колонія чисельністю

¹² І.В. Щеголев добре знає цей вид по спостереженнях у Греції.

¹³ У газеті «Вечерняя Одесса» № 101 від 15.07.2010 р. надруковано відповідь І.Т. Русева читачам, стурбованим зменшенням чисельності міських ластівок у м. Одеса (<http://vo.od.ua/gubrics/ehkoklub/14711.php>). За спостереженнями П.С. Панченка (особ. повід.) на модельній ділянці в м. Одеса та загалом у місті чисельність птахів порівняно з 1980–1990-ми рр. зменшилась більше ніж у 50 разів. За даними О.І. Кошелєва з колегами (1986), в м. Одеса на початку 1980-х рр. гніздилось не менше 25–80 тис. пар міської ластівки.

Місяць	IV		V			VI			VII			VIII			IX		
	Декада	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2
Побудова та/або ремонт гнізд																	
Відкладання та насиджування яєць																	
Вилуплення пташенят																	
Виліт пташенят																	

Рис. 4. Фенологія розмноження міської ластівки в Миколаївській області.
Fig. 4. Breeding phenology of the House Martin in Mykolayiv region.

близько 35 гнізд виявлено на автостанції в м. Новий Буг у 2012 р. На Кінбурнському п-ові в с. Покровка помічено гніздування однієї пари на магазині та 2 пар на приватному 2-поверховому будинку. Крім того, колонія птахів чисельністю до 20 гнізд існує на одноповерховій будівлі Кінбурнського лісництва (2018 р.).

У 2011 р. (14.07) колонія ластівок виявлена на круглих бетонних опорах мосту через р. Інгул біля с. Воскресенське. Гнізда щільним кільцем оточували кожен з видимих опор (всього їх 10), вони були прикріплені у верхній частині під карнизом. Орієнтовно, на кожній з опор було біля 50 гнізд, а загальна їх кількість – близько 400 (особ. повід. О.М. Деркача).

Колонія ластівок чисельністю близько 200 пар (12.07.2015 р.) знайдена під мостом через р. Інгул у с. Софіївка Новобузького району (Редінов, 2015). Гнізда розташовані впритул одне до одного. В околицях с. Пелагіївка цього ж району в бетонному ангарі 12.06.2014 р. виявлено колонію з 18–20 пар, ще біля 10 пар гніздилися на прилеглому 2-поверховому будинку (Редінов, 2015). Під мостом у смт Братське 10.05.2013 р. виявлено колонію з 20, а в с. Водяно-Лоріно Єланецького району 12.07.2015 р. – з 80 пар. Колонію з 4–5 пар знайдено у 2000 р. під мостом з бетонних плит через р. Березань біля с. Нечаяне Миколаївського району, гнізда знаходились у щілинах між плитами.

Про гніздування в бетонному спуску греблі ставка в ПЗ «Єланецький степ» повідомляє М.О. Осипова (Проект..., 1997). У роки наших спостережень вид тут не гніздився (Редінов, 2006).

До нетипових можна віднести гнізда ластівок ($n = 3$), збудовані в металевих прожекторах ліхтарів на опорах ЛЕП, виявлені нами в 1994 р. в с. Широколанівка.

Унікальною є жила колонія міських ластівок чисельністю близько 65 гнізд, виявлена 16.06.2011 р. на гранітній скелі «Пугач» (р. Інгул, лівий берег Софіївського водосховища, південніше с. Розанівка Новобузького району). Гнізда були збудовані на висоті приблизно від 4 до 10 м під карнизми і в щілинах, на стінці, котра звисає над водою (Деркач, Редінов, 2013). За повідомленням співробітника РЛП «Приінгульський» О.В. Шепеля (2017 р.), гнізда ластівок виявлено й на інших скелях водосховища.

Гніздовий період починається у квітні й закінчується до середини вересня (рис. 4). Міська ластівка звичайно має 2 кладки в середній частині, рідко – в північній та південній частинах ареалу (Костин, 1983; Stamp, 1988; Бескаравайний, 2012; Аكوпова, 1999а, 1999б). Судячи з тривалості періоду відкладання яєць (рис. 4), частина птахів має 2 кладки на рік і в Миколаївській області.

Початок гніздування залежить від погодних умов, часу появи місцевих птахів та того, займають вони торішнє (багаторічне) гніздо, чи будують нове. У м. Южне (особ. повід. О.О. Форманюка) появу місцевих ластівок помічено з початку квітня й пізніше: 21.04.2000 р., 21.04.2003 р., 18.04.2005 р., 5.04.2007 р., 6.04.2008 р., 2.04.2013 р., 16.04.2014 р. До гніздування міська ластівка приступає у кінці квітня – на початку травня¹⁴: 24.04.2018 р. – птах збирав будівельний матеріал (м. Очаків), 2.05.2005 р. – початок будівництва гнізда (с. Калинівка Єланецького району). У с. Покровка на Кінбурнському п-ові 23.05.2014 р. виявлено щойно збудоване гніздо. Частина птахів займають минулорічні гнізда.

Протягом травня – липня спостерігали ластівок, що збирали вологу землю для будівництва гнізд: 17.06.2005 р., 13.06.2006 р., 18.06.2006 р., 5.06.2008 р., 2.05.2009 р., 25.06.2010 р., 4.05.2011 р., 30.05.2018 р., 2.07.2018 р., 30.07.2018 р. Д.С. Олійник (особ. повід.) на території Миколаївського глиноземного заводу відмітив, що розпочате парою 15.06 будівництво гнізда було закінчене 26.06.2006 р. (збудовано за 11 діб).

Пташенята з гнізд вилітають протягом липня – початку вересня¹⁵. У м. Миколаїв 4.07.1913 р. закріплено 3 оперених, «напівлітних» пташенят (Опытное изучение..., 1913). Пташенята, котрі мали найближчим часом покинути гнізда, виявлені нами: 19.07.2011 р. – будівля лікарні в смт Березанка, 5.08.2011 р. – будинок у с. Ташино Березанського району, 7.07 та 9.08.2011 р. – будівля художнього музею в м. Очаків, 30.06.2019 р. – будівля автовокзалу у смт Єланець. У с. Ташино 2 виводки на лінії ЛЕП помічено 20.07.2007 р.

Найпізніше пташенят перед вильотом у гніздах спостерігали: 2.09.2005 р. – будівля залізничного вокзалу в м. Миколаїв (особ. повід. Д.С. Олійника); 27.08.2000 р. – будівля автостанції в м. Нова Одеса; 21.08.2009 р. – багатопверховий будинок у м. Очаків. 15.08.2014 р. дорослі годували малих пташенят у гніздах на приміщенні художнього музею в м. Очаків, а 15.08.2019 р. на будівлі у с. Покровка на Кінбурнському півострові.

У м. Одеса 1.09.2005 р. спостерігали годування пташенят у 2 гніздах на залізничній станції (особ. повід. П.С. Панченка), а у м. Южне 17.09.2008 р. бачили пізній

¹⁴ У с. Приморське (колишня назва Большевик, Херсонська область) 4.05.2013 р. будівництво одного гнізда було лише розпочато, а інше збудоване на 50%.

¹⁵ У с. Рибальче (Херсонська область) 4.08.2006 р. ластівки у 2 гніздах годували пташенят. У с. Кошари (Одеська область) 31.07.2018 р. у 2 гніздах виявлені пташенята перед вильотом.

виводок (особ. повід. О.О. Форманюка). Вкажемо, що у м. Канів Черкаської області пізній виліт пташенят спостерігали 11.09.1998 р. У даному гнізді це було друге успішне розмноження птахів протягом року (Гаврилук, 1998).

Відліт. З середини серпня ластівки збираються у зграї: 16.08.1992 р., 11.08.1999 р., 10.08.2006 р. (8–15 ос.) – околиці с. Широколанівка. Осіння міграція проходить у серпні – першій половині жовтня, пік її припадає на II декаду серпня – I декаду вересня. На Кінбурнському п-ові масовий проліт спостерігали 18.08.2012 р., а 16.08.2019 р. бачили зграю біля 40 ос. У ПЗ «Сланецький степ» та в околицях с. Калинівка проліт поодиноких птахів помічено 31.08–3.09.2000 р. У с. Чорноморка на проводах ЛЕП 11.09.2011 р. обліковано зграю з 120 ос., 13.09.2014 р. – 35, а 18.08.2016 р. – 21. Часто птахи тримаються у спільних зграях з іншими видами ластівок.

Останні дати зустрічей виду: 30.09.1995 р., 26.09.1996 р., 21.09.2006 р. – захід області (Редінов, 2016а); 24.09.2008 р., 8.09.2009 р., 13.09.2010 р., 23.09.2011 р., 17.09.2013 р., 17.10.2014 р., 17.09.2015 р. – с. Чорноморка; 9.09.2012 р. – Кінбурнський п-ів. Середня дата ($n = 10$) – $22.09 \pm 3,6$ дня (8.09–17.10). Згідно результатів анкетування (Грищенко, 2003), в 1975–2003 рр. востаннє ластівок в області спостерігали ($n = 17$): $15.09 \pm 8,3$ дня (27.08–25.09).

П.С. Панченко (особ. повід.) в Одеській області найпізніше птахів спостерігав 17.10.1997 р. – у м. Одеса. У Північному Причорномор'ї найбільш пізньою є реєстрація міської ластівки 30.10.1975 р. у Криму (Костин, 1983).

Вороги, лімітуючі фактори. На міських ластівок полюють великі підсоколики. Нами у вересні 2012 р. в колонії ластівок виявлено 2 дорослі особини, котрі загинули біля гнізд, заплутавшись у волосіні. Інколи гнізда ластівок займають хатні горобці (*Passer domesticus*), збільшуючи вхідний отвір. Також гнізда руйнують люди під час проведення ремонтних робіт.

* * *

Наведені в цій статті дані розкривають лише частину аспектів біології та екології ластівок на півдні України та можуть слугувати основою для подальших досліджень. За нашою суб'єктивною оцінкою, чисельність сільської та міської ластівок, починаючи з середини 1990-х рр., суттєво зменшилася. Можливо це стосується й берегової ластівки, яка загалом є нечисленною.

Усі види ластівок охороняються на територіях заповідних об'єктів Миколаївської області. З метою збереження колонії берегової ластівки створено орнітологічний заказник «Бузький». Також берегову ластівку запропоновано внести до нової редакції Червоного списку Миколаївської області (Петрович, Редінов, 2017).

Подяки

Автор висловлює щирі подяки О.М. Архипову, О.М. Деркачу, О.С. Настаченку, Д.С. Олійнику, П.С. Панченку, З.О. Петровичу, Ю.М. Струсу, Є.О. Касянову, О.О. Форманюку, А.Б. Чаплигіной, Р.М. Черничко, О.В. Шепелю, І.В. Щеголеву та іншим колегам і спостережникам за надані неопубліковані дані. Особлива подяка В.М. Гри-

щенко, П.С. Панченку та О.О. Форманюку за цінні зауваження до статті та А.М. Полуді за дані з Українського центру кільцювання птахів.

ЛІТЕРАТУРА

- Акопова Г.В. (1999а): Матеріали по розмноженню деревенської ласточки *Hirundo rustica* і воронки *Delichon urbica* в Ставропольському крає. - Рус. орн. журн. 8 (68): 3-6.
- Акопова Г.В. (1999б): Сравнительная экология размножения деревенской ласточки и воронка в Ставропольском крае. - Автореф. дис. ... канд. биол. наук. Ставрополь. 1-21.
- Андрейко О.Ф., Бондаренко Л.Г., Севастьянов В.Д., Урсол Л.Г. (1983): Гельминты и членистоногие – компоненты симбиоза береговых ласточек на междуречье Днестр – Южный Буг. - II Всесоюз. съезд паразитологов. Тез. докл. (Киев, октябрь 1983). К.: Наукова думка. 26-27.
- Архипов А.М., Фесенко Г.В. (2004): Гнездящиеся птицы Кучурганского лимана и его окрестностей (Северо-Западное Причерноморье). К. 1-51.
- Бескаравайный М.М. (2012): Птицы Крымского полуострова. Симферополь: Бизнес-Информ. 1-336.
- Браунер А.А. (1894): Заметки о птицах Херсонской губернии. - Зап. Новорос. об-ва естествоиспыт. 19 (1): 39-93.
- Габер М.О., Фесенко Г.В., Горбань І.М., Скільський І.В., Галінська І.О., Горда Н.І. (1992): Чисельність, розподіл та деякі аспекти біології сільської ластівки в західних областях України. - Беркут. 1: 37-45.
- Гаврилук М.Н. (1998): Пізніє гніздування міської ластівки. - Авіфауна України. 1: 103.
- Грищенко В.М. (1995): Фенологічні спостереження за осінньою міграцією птахів у Миколаївській області у 1983 р. - Проблеми вивчення та охорони птахів. Мат-ли VI наради орнітологів Західної України. Чернівці. 36-37.
- Грищенко В.Н. (2003): Сроки осеннього отлета ласточек в Украине. - Беркут. 12 (1-2): 122-127.
- Деркач О.М., Редінов К.О. (2013): Знахідка колонії міської ластівки (*Delichon urbica*) на скелі в Миколаївській області. - Беркут. 22 (1): 13.
- Домашевский С.В. (2001): Орнітофауна регіонального ландшафтного парку «Гранітно-Степное Побужье». - Запов. справа в Україні. 7 (2): 23-29.
- Домашевский С.В. (2008): Матеріали по фенології міграцій птахів в окрестностях Києва. - Авіфауна України. 4: 84-94.
- Домнич А.В., Кошелев В.А. (2013): Массовая гибель некоторых мигрирующих птиц на острове Биручий от непогоды в октябре 2013 г. - Птицы и окружающая среда. Одесса: Апрель. 82-86.
- Ермакова Л.И. (1969): Птицы основных ландшафтов степной зоны Европейской части СССР. - Уч. зап. (зоология и зоогеография) Московского обл. пед. ин-та им. Н.К. Крупской. 224 (7): 75-91.
- Ємельянова С.Ф. (2017): Каталог орнітологічної колекції Херсонського обласного краєзнавчого музею. Херсон: Айланта. 1-90.
- Зябров М.І. (1940): Замітка про птахів Вознесенського лісгоспу Одеської області. - Праці н.-д. зоол.-біол. ін-ту Харківського держ. ун-ту ім. О.М. Горького. 8-9: 91-102.
- Иваненко И.Д., Егоров Е.Ф. (1940): О гибели некоторых птиц на юге Украины. - Природа. 29 (10): 77-78.
- Іванюк М.В. (1994): Пізніє гніздування сільської ластівки у Прикарпатті. - Беркут. 3 (1): 42.
- Кистьяковский А.Б., Коткова Л.И., Смогоржевский Л.А. (1969): Возвращение ласточки деревенской (*Hirundo rustica* L.) с мест зимовки. - Вестн. зоол. 1: 50-52.
- Ковеза Г.П., Галицький В.І. (1990): Миколаївська область. - Географічна енциклопедія України. К.: Укр. Рад. Енцикл. ім. М.П. Бажана. 2: 348-350.
- Колязцев М.В. (1989): Ласточки. Л.: Изд-во ЛГУ. 1-248.
- Корзиюков А.И. (1991): Территориальные связи и фенология пролета деревенской ласточки *Hirundo rustica* на Украине. - Результаты кольцевания и мечения птиц. 1985 г. М.: Наука. 76-81.
- Костин Ю.В. (1983): Птицы Крыма. М.: Наука. 1-240.
- Костюшин В.А. (1994а): Новые данные о гнездовании деревенской ласточки на скалах в Украине. - Вестн. зоол. 3: 38.

- Костюшин В.А. (1994б): Птицы Южноукраинской атомной электростанции и пгт Южноукраинска. - Беркут. 3 (2): 89-90.
- Костюшин В.А., Редінов К.О. (2004): До орнітофауни долини р. Інгулець та пониззя р. Вісунь. - Сучасні проблеми зоологічної науки. Мат-ли конф. К.: ВПЦ: Київський університет. 91-93.
- Кошелев А.И., Коноплева Т.Д., Пересадко Л.В. (1986): Кадастр колониально гнездящихся птиц города и принципы его создания (на примере Одессы). - Всес. совещ. по проблеме кадастра и учета живот. мира. М. 2: 321-322.
- Кошелев А.И., Корзюков А.И. (1986): О гнездовании деревенской ласточки в нижнем течении р. Южного Буга. - Орнитология. М.: МГУ. 21: 161-163.
- Кремко А.А. (1985): Заповедные места Николаевщины (фотоочерк). Одесса: Маяк. 1-80.
- Кучеренко В.М., Прокопенко С.П., Жеребцова Т.А., Жеребцов Д.Ю. (2017): Нові дані по рідкісних птахів Криму. - Беркут. 26 (1): 1-4.
- Лопарев С.А. (1996): Встречи аномально окрашенных ласточек. - Беркут. 5 (2): 208.
- Мартюшева О.О. (2011): Екологія ластівок (Hirundinidae) в Україні (міграції, щільність, просторовий розподіл). - Автореф. ... дис. канд. біол. наук. К. 1-20.
- Национальна доповідь про стан навколишнього природного середовища в Миколаївській області в 2007 р. / Під заг. ред. Є.О. Седлецького. Миколаїв: МДУ, 2008. 1-172.
- Опытное изучение перелета птиц кольцеванием. - Птицеведение и птицеводство. 1913. 4 (4): 341-353.
- Опытное изучение перелета птиц кольцеванием Николаевским обществом любителей природы. - Природа. Николаев. 1914. 6-7: 197-202.
- Петрович З.О. (2015): Матеріали до орнітофауни української частини дельти Дунаю та прилеглих територій. - Авіфауна України. 6: 1-32.
- Петрович З.О., Деркач О.М. (2003): Гніздова орнітофауна о. Березань. - Птицы Азово-Черноморского региона: мониторинг и охрана. Мат-лы II съезда и научной конференции АЧОС. Николаев. 49-50.
- Петрович З.О., Редінов К.О. (2017): Пропозиції по укладанню Регіонального червоного списку Миколаївської області: птахи. - Мат-ли V наукових читань пам'яті С.В. Тарашука (м. Миколаїв, 21.04.2017 р.). 74-75.
- Петрович З.О., Щеголев И.В., Редінов К.А. (2008): Побережье и озера Кинбурнского полуострова. - Бюл. РОМ: Итоги регионального орнитологического мониторинга. Август 2006 г. 3: 20-21.
- Подушкин Д.А. (1912): Заметки о перелетах и гнездовании птиц в окрест. Днепровского лимана. - Зап. Крым. об-ва естествоисп. и любителей природы. 2: 72-121.
- Проект організації та охорони природних комплексів природного заповідника «Сланецький степ». К., 1997 1-185.
- Прокопенко С.П., Бескаравайный М.М., Кучеренко В.Н. (2012): О гнездовании рыжеголовой ласточки (*Hirundo daurica*) в Крыму. - Бранта. 15. 162-165.
- Редінов К.О. (2001): Цікаві випадки гніздування коноплянки і чорної горихвістки. - Беркут. 10 (1): 114.
- Редінов К.О. (2006): Орнітофауна природного заповідника «Сланецький степ». - Запов. справа в Україні. 12 (1): 46-56.
- Редінов К.О. (2008): Орнітофауна регіонального ландшафтного парку «Тилігульський» в гніздовий період. - Зб. праць VII Миколаївської обласної красназничої конференції. Історія, етнографія, культура. Нові дослідження. Миколаїв: «Можливості Кіммерії». 36-40.
- Редінов К.А. (2013): Гнездящиеся выюрковые птицы Николаевской области. - Беркут. 22 (2): 137-150.
- Редінов К.О. (2015): Матеріали до орнітофауни РЛП «Приінгульський» та його околиць. - Птахи Азово-Чорноморського регіону. Мат-ли 34 наради Азово-Чорноморської орнітологічної робочої групи. 78-90.
- Редінов К.О. (2016а): Матеріали до фенології міграції птахів на заході Миколаївської області. - Авіфауна України. 7: 69-77.
- Редінов К.О. (2016б): Орнітофауна агроландшафтів на заході Миколаївської області у гніздовий період. - Беркут. 25 (2): 82-92.
- Редінов К.А., Панченко П.С., Форманюк О.А. (2017): Орнітофауна Трикратского леса и его окрестностей в гнездовой период (Николаевская область). - Беркут. 26 (2): 90-105.
- Редінов К.О., Петрович З.О. (2008): Орнітофауна регіонального ландшафтного парку «Кінбурнська коса» в гніздовий період. - Запов. справа в Україні. 14 (2): 63-67.
- Сахно І.І. (1938): До вивчення фауни звірів і птахів полезахисних смуг Одеської і Миколаївської областей і впливу фауни на прилеглі поля. - Зб. праць Зоологічного музею АН УССР. 21-22: 97-136.
- Серебряков В.В., Мартюшева О.О. (2003): Весняна міграція ластівки міської за даними фенологічних спостережень. - Вісн. Київ. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка. Біологія. 39-41: 46-47.
- Серебряков В.В., Смогоржевская Л.И., Смогоржевский Л.А. (1978): К биологии ласточки деревенской некоторых областей Украины. - 50 лет Черноморскому государственному заповеднику. Мат-лы республиканского семинара-совещания. К.: Наукова думка. 137-140.
- Смогоржевский Л.А. (1978): Об уплотненном гнездовании деревенских ласточек. - 50 лет Черноморскому государственному заповеднику. Мат-лы республиканского семинара-совещания. К.: Наукова думка. 140-141.
- Страутман Ф.И. (1963): Птицы западных областей УССР. Львов: Из-во Львовского университета. 2. 1-182.
- Тарина Н.А., Костин С.Ю. (1999): Орнитологические наблюдения на Лебяжьих островах в 1996 г. - Фауна, экология охрана птиц Азово-Черноморского региона. Симферополь. 38-42.
- Токарев Б.Л. (1915): Опытное изучение перелета птиц кольцеванием. - Природа. Николаев. 5-6: 135-142.
- Токарев¹⁶ Б.Л., Иванов Г.П. (1913): Орнитологические наблюдения: весна 1913 года. - Орн. вестн. 3: 201-202.
- Черничко Р.Н. (1991): Биоценологические связи и практическое значение береговой ласточки на юге Украины. - Мат-лы X Всес. орнитол. конф. Минск: Наука і техника. 2 (2): 286-287.
- Черничко Р.Н. (1998а): Особенности демографии *Riparia riparia* (Passeriformes, Hirundinidae) на юге Украины. - Вестн. зоол. 32 (3): 96-101.
- Черничко Р.Н. (1998б): Территориальные связи береговой ласточки на юге Украины. - Бранта. 1: 52-67.
- Черничко Р.Н. (2000а): Рост и развитие птенцов *Riparia riparia* (Passeriformes, Hirundinidae) на юге Украины. - Вестн. зоол. 34 (4-5): 119-122.
- Черничко Р.М. (2000б): Берегова ластівка на півдні України: територіальні зв'язки, демографія, колоніальність. - Автореф. дис. ... канд. біол. наук. К. 1-20.
- Черничко Р.Н. (2011): Влияние погодных особенностей года на фенологию береговой ласточки (*Riparia riparia*) на юге Украины. - Бранта. 14: 38-45.
- Черничко Р.Н., Березовский В.В. (1990): Особенности питания береговой ласточки на юге Украины. - Мат-лы всесоюз. научно-метод. совещ. зоологов педвузов. Махачкала. 2: 245-246.
- Черничко Р.Н., Черничко И.И. (1998): К вопросу о гнездовании синантропных видов птиц на известняковых обрывах полуострова Тарханкут. - Бранта. 1: 43-49.
- Черничко Р.Н., Черничко И.И., Гавриш Г.Г., Гармаш Б.А., Клестов Н.Л., Митяй И.С., Осипова М.А., Поленко В.М., Рева П.П., Стригунов В.И., Хоменко С.С. (1996): Размещение и численность береговой ласточки на некоторых территориях степной и лесостепной зон Украины. - Беркут. 5 (1): 44-52.
- Яковлев М.В. (2018): Цікаві фауністичні спостереження в Придуніацькому регіоні України за період 2015–2018 рр. - Актуальні питання дослідження і охорони птахів. К.: Укр. об'єднання охорони птахів. 229-238.
- Яковлев М.В., Корзюков А.И., Гайдаш А.М. (2013): Поздние регистрации птиц на юге Одесской области в осенне-зимний период 2010–2013 годов. - Птицы и окружающая среда. Одесса: Апрель. 198-202.
- Cramp S. (1988): The birds of the Western Palaearctic. Oxford: Oxford Univ. Press. 5: 1-1163.
- Expedition report (2002): Monitoring wolf, jerboa, viper and bird populations and studying bird migration on the Kinburn peninsula, Black Sea, Ukraine. 1-64.
- Svensson L. (1992): Identification Guide to European Passerines. Fourth, revised and enlarged edition. Stockholm, Sweden. 1-368.

¹⁶ У журналі невірно вказане прізвище першого автора – Токар.